

NIZOMULMULKNING “SIYOSATNOMA” ASARIDA DAVLAT BOSHQARUVI VA IJTIMOIIY ADOLAT TAMOYILLARI

Abdumalikova Jasmina Baxtiyor qizi

Termiz davlat universiteti o'zbek filologiyasi fakulteti 3-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada XI asrning buyuk davlat arbobi, Saljuqiylar imperiyasining bosh vaziri Nizomulmulk qalamiga mansub "Siyosatnoma" ("Siyar ul-muluk") asarining tarkibiy tuzilishi, undagi boshqaruv tizimlari va ijtimoiy-siyosiy g'oyalar atroflicha tahlil qilinadi. Asarning yaratilish shart-sharoitlari, markazlashgan davlat apparatini shakllantirish tamoyillari, kadrlarni tanlash va nazorat qilish mexanizmlari tarixiy misollar hamda matn ichidagi detallar yordamida ilmiy nuqtayi nazardan o'rganiladi. Shuningdek, asardagi adolat tushunchasi va qonun ustuvorligi prinsiplarining zamonaviy davlat menejmenti bilan hamohang jihatlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Nizomulmulk, Siyosatnoma, Saljuqiylar, Sulton Malikshoh, adolat mezoni, Barid (maxfiy xizmat), kadrlar siyosati, korrupsiyaga qarshi kurash, siyosiy menejment.

Har bir yirik imperiya yoki davlat o'zining yuksalish davrida nafaqat harbiy qudratga, balki mustahkam g'oyaviy-nazariy poydevorga ham ehtiyoj sezadi. XI asrda Yaqin va O'rta Sharq hududida ulkan hududlarni birlashtirgan Saljuqiylar sultonligi xuddi shunday dinamik rivojlanish bosqichini boshdan kechirdi. Alp Arslon va Malikshoh kabi sultonlar davrida davlatning boshqaruv jilovini qariyb o'ttiz yil davomida qo'lida ushlab turgan shaxs — buyuk vazir Abu Ali Hasan ibn Ali, ya'ni **Nizomulmulk** (1018–1092) edi.

Olim, diplomat va strateg sifatida u nafaqat Sharqdagi ilk universitetlar tarmog'i hisoblangan "Nizomiya" madrasalariga asos soldi, balki o'rta asrlar siyosiy tafakkurining cho'qqisi bo'lmish "**Siyosatnoma**" ("**Siyar ul-muluk**") asarini meros qoldirdi. Ushbu risola shunchaki nazariy qarashlar to'plami emas, balki amaliy boshqaruv xatolarini tuzatishga qaratilgan mukammal strategik qo'llanmadir.

"Siyosatnoma"ning maydonga kelishi bevosita Sulton Malikshohning siyosiy irodasi bilan bog'liq. Sulton 1086-yilda mamlakatda amaldorlarning o'zboshimchaligi kuchaygani, soliq tizimidagi tartibsizliklar va ichki maxfiy oqimlarning (xususan, ismoiliylar harakatining) bosh ko'tarayotganini ko'rib, o'z a'yonlariga topshiriq beradi. U: *"Bizning davrimizdagi boshqaruv tizimini ko'zdan kechirib, undagi nuqsonlarni, din va dunyo ishlarida nimalar shariatga va qonunga zid kelayotganini aniqlab, menga dastur shaklida yozib beringiz"*, — deya buyruq beradi. Ushbu tanlovda Nizomulmulk tomonidan taqdim etilgan 50 ta fasldan iborat risola eng mukammal deb topiladi va sultonning shaxsiy kutubxonasiga qabul qilinadi. Asarning dastlabki 39 fasli sulton topshiriq bergan zahoti tezkor yozilgan bo'lsa, qolgan 11 fasli keyinchalik mamlakatdagi siyosiy xavf-xatarlar (batinoylar tahdidi) kuchaygan davrda chuqur tahlillar bilan to'ldirilgan.

Nizomulmulk davlatning yashab qolishi va inqirozga uchramasligining bosh sharti sifatida **ijtimoiy adolatni** ko'radi. U asarda mashhur bir hadis va hikmatli iborani keltiradi: *"Kofirlik bilan davlat yashab qolishi mumkin, ammo zulm bilan davlat uzoq turmaydi"*. Vazir hukmdor amalda qanday adolat o'rnatishi kerakligini aniq detallar bilan ko'rsatadi. Uning fikricha, sulton haftada ikki kun (dushanba va payshanba kunlari) shaxsan o'zi ommaviy qabul — ****"Arz kunlari"****ni tashkil etishi shart. Bu qabulga har qanday oddiy fuqaro, hatto eng kambag'al odam ham hech qanday to'siqsiz, amaldorlarning daxlisiz kirib, o'z shikoyatini sultonga ayta olishi lozim. Asardan tarixiy misol sifatida muallif Sosoniylar shohi Anushirvon Odil haqida malumotni keltiradi. Anushirvon amaldorlar xalqning arzi yozilgan xatlarni undan yashirishayotganini bilib qolgach, saroy darvozasiga uchi shoh xonadoshiga borib taqaladigan qo'ng'iroqli zanjir osgandiradi. Kim zanjirni tortsa, qo'ng'iroq chalinardi va shoh shaxsan o'zi oynadan qarab, o'sha mazlumning arizasini qabul qilardi. Nizomulmulk Saljuqiylar sultonlarini mana shu kabi tizimlarni joriy etishga chaqiradi.

Asarning eng dolzarb qismlaridan biri — bu amaldorlar apparatini shakllantirish va ularni nazorat qilish tizimidir. Nizomulmulk davlatning yiqilishi kadrlarni noto'g'ri tanlashdan boshlanishini ta'kidlaydi. U quyidagi muhim

qoidalarni ilgari suradi: Lavozimlarni sotmaslik va meros qilib bermaslik: Agar biror viloyat hokimligi yoki soliq yig'ish huquqi pul evaziga sotilsa, o'sha amaldor sarflagan pulini chiqarish uchun xalqni talashga o'tadi.

Ikki lavozimni bir kishiga bermaslik: Muallif yozadi: *"Bir kishiga ikki ish topshirilsa, u ikkala ishni ham chala bajaradi. Agar ikki kishiga bir ish topshirilsa, ular bir-biri bilan urishib, ishni butunlay rasvo qiladi"*. Amaldorlarning vakolat muddatini cheklash: Viloyat valiy va muqtolarini (soliq yig'uvchilarini) har 2-3 yilda bir marta almashtirib turish talab etiladi. Chunki bir joyda uzoq o'tirgan amaldor mahalliy elita bilan til biriktirib, o'z xonligini tuzishga va markazga bo'ysunmaslikka intiladi. Nizomulmulk kuchli markazlashgan davlat qurish uchun mamlakatda nima sodir bo'layotganini aniq bilib turadigan razvedka va axborot tizimi — **"Barid"** (pochta va maxfiy xizmat) benuqson ishlashi kerakligini aytadi. Har bir viloyatga, bozorga va qo'shin ichiga maxfiy xabarchilar (guzorishgarlar) tayinlanishi lozim. Ular hatto oddiy qozilar yoki bozor nozirlarining non narxini qanday belgilayotganidan tortib, hokimning xalq bilan qanday muomala qilayotganigacha bo'lgan ma'lumotlarni har kuni markazga yo'llashi shart edi.

Tarixiy misol sifatida: Muallif G'aznaviylar shohi sulton Mahmud G'aznaviy davridagi bir voqeani keltiradi. Bir viloyat hokimi bir beva ayolning bog'ini tortib oladi. Ayol bu haqda poytaxtga shikoyat qilmoqchi bo'lganida, hokim barcha yo'llarni to'sib qo'yadi. Ayol maxfiy xizmat vakili orqali shohga xabar yetkazishga erishadi. Sulton Mahmud o'sha hokimni zudlik bilan lavozimidan bo'shatib, mol-mulkini musodara qiladi va ayolga qaytarib beradi. Nizomulmulk ushbu misol orqali maxfiy axborot tizimi amaldorlarni qo'rqitib turuvchi asosiy jilov ekanini isbotlaydi.

"Siyosatnoma"da harbiy qudratni saqlash borasida ham o'ziga xos muvozanat strategiyasi taklif etilgan. Nizomulmulk qo'shin tarkibini faqat bir millat yoki qabiladan shakllantirish xavfli ekanini aytadi. U qo'shinni turli xalqlar (turklar, kurdlar, daylamiylar, xorazmliklar) vakillaridan aralash holda tuzishni maslahat beradi. Sababi — agar bir guruh isyon ko'tarsa, ikkinchi guruh milliy yoki qabilaviy raqobat tufayli sulton tarafdori bo'lib, isyonni bostiradi.

Elchilik masalasida esa vazir o'ta ehtiyotkor bo'lishga chaqiradi: *"Bilingki,*

begona davlatdan kelgan elchi faqat salom-alik yoki do'stlik maktubi keltirmaydi. Uning asl vazifasi — sizning qo'shiningiz holatini, qurollaringizni, saroyingizdagi ichki nizolarni va zaif jihatlaringizni o'rganishdir". Shuning uchun elchilarni kutib olishda davlatning bor dabdabasi va harbiy qudratini namoyish etib, ularning ko'zini qo'rqitish lozimligi uqtiriladi.

Xulosa qilib aytganda, Nizomulmulkning "Siyosatnoma" asari — o'rta asrlar Sharq siyosiy madaniyatining fundamental ensiklopediyasidir. Unda ilgari surilgan g'oyalar shunchaki o'tmish xotirasi emas. Korrupsiyaga qarshi kurash, kadrlarni meritokratiya (bilim va xizmatiga qarab baholash) tamoyili asosida tanlash, davlat apparatida ochiqlik va nazoratni yo'lga qo'yish kabi tavsiyalar bugungi kunning zamonaviy davlat boshqaruvi va menejment prinsiplari bilan to'liq mos keladi. Ushbu asar har bir rahbar xodim, siyosatshunos va vatanparvar yosh uchun dasturilamal bo'lishga loyiq nodir merosdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Nizomulmulk. "Siyosatnoma" ("Siyar ul-muluk"). (Fors tilidan A. Qozixonov tarjimasi) – Toshkent: "Adolat" nashriyoti, 1993. – 216 b.
2. Bosvort K. E. "Musulmon sulolalari" (The Islamic Dynasties) – London, 1980.
3. Radjabov S. "O'rta asrlar Sharq mutafakkirlarining siyosiy va huquqiy qarashlari" – Toshkent: "O'zbekiston", 2015.